

Геологик тадқиқотларга кўра, Шаркий Туркистон худуди ўрнида тахминан бундан 1 миллиард йил илгари катта денгиз бўлган экан. 300 млн. йил олдин ерда юз берган геологик ўзгаришдан сўнг ушбу худуд курукликга айлана бошлаган. Химолай ва Помир тоғларининг секин-аста ўсиб бориши бу заминга катта таъсир кўрсатган.

Жунгор пасттекислиги ва Такламакон чўли тагида катта микдорда нефть захирасининг аниқланиши, Тангритоғ этакларидаги тақирликларда тошга айланиб кетган ўсимликларнинг ва катта дарахтларнинг кўплаб учраб туриши, Турфон билан Кумул оралигида динозавр устухонининг топилиши мазкур худудда катта географик ўзгариш юз берганлигини кўрсатади.

Хозирги Шинжон-Уйгур мухтор райони (хитойча Синьцзян вэйвуэр зичжи чўй) -XXРнинг шимоли-ғарбий қисмидаги миллий ўлканинг номи бўлиб, у 1955 йил 1 октябрдан бошлаб расмий жорий этилган. Шунгача мазкур ўлка рус ва ғарб адабиётида Шаркий Туркистон, Хитой Туркистони, Туркия адабиётида Дўғи Туркистон, Хитой адабиётида Шинжон (русча транскрипцияда Синьцзян). Қадимги хитой манбаларида Шиюй (Шиюй — Ғарбий замин, Ғарбий юрт, Ғарбий мамлакатлар), XIV асрга оид ҳужжатларда ва XVI—XVII асрларда битилган форсизабон кўлёзмаларда Уйғурия, Уйғуристон, деб номланган. «Шинжон» сўзи 1760 йилда пайдо бўлган бўлиб, у «янги чегара» ёки «янги худуд» маъносини англатади.

Шаркий Туркистон бир неча минг йиллик тарихга эга. Такламакон чўли атрофида топилган жасадлар ва бошқа ашёвий далилларга кўра, мазкур чўл атрофидаги худудларда 5—6 минг йил муқаддам анча юксак маданиятга эга ҳаёт мавжуд бўлган. Шу даврда яшаган одамлар баланд бўйли, қирра бурунли эди. Хитой манбаларининг гувоҳлигига кўра, бундан 4 минг йил илгари Шаркий Туркистонда рунг, рунг-ди ёки ди-рунг ғарбий рунг деб номланган туркий халқ яшаган. Мил. ав. III—II асрларда Шаркий Туркистонда Крурона, Турфон, Кучар, Кашкар— (Сули), Еркенд (Юйтян), Хўтан (Удун), Усун каби давлатлар мавжуд бўлиб, улар Кун ҳақонлиги таъсирида бўлган. шу замонда хитойда мавжуд бўлган Ғарбий ва шаркий Ханн империялари ушбу ўлкани қўлга киритиш ва Хитойдан Ғарбга борадиган Буюк ипак йўлини ўз назоратига олиш учун тинмай ҳаракат қилди, айрим йилларда ўз мақсадларига вақтинча эришган бўлса ҳам, аммо уни

бутунлай хунлардан тортиб ололмади.

Шинжон маъмурий жихатдан марказга бевосита итоат килувчи 2 та шаҳар (Урумчи ва Корамай), 5 мухтор вилоят, 8 ҳудуд, 6 мухтор ноҳия, 68 ноҳияларга бўлинган. Ҳозир унда 57 миллат вакиллари, жумладан ислом динига итоат килувчи 13 маҳаллий миллат яшайди. Расмий маълумотларга кўра, 1998 йилда Шинжоннинг аҳолиси 17,5 млн. кишидан иборат эди, жумладан 8 млн. уйгур ва жами 2 млн.га яқин козок, дўнгон, киргиз, ўзбек, тожик ва бошқалар яшайди. 1982—2000 йиллар давомида аҳолиси 5,5 млн. кишига кўпайган. Аҳолининг ярмига яқин қисми хитой (ханцзу) лардан ташкил топган. Шу ҳисобдан келиб чиққанда, 2003 йилда Шинжоннинг аҳоли нуфуси 19 млн. бўлиши керак. Хорижли олимлар орасида айни замонда хан миллатининг кўчиб келиши ҳисобида Шинжоннинг аҳоли сони 30-35 млн. атрофида бўлиши керак.

Шинжоннинг атрофи Олтой, Монғолия Олтойи, ГАРБИЙ Тангри тоғ (Тяньшан), Помир, Қорақурум ва Тибет тоғлари билан ўралган. ГАРБДАН шарққа қараб чўзилиб кетган Шарқий Тангри тоғ (баландлиги 7000 м дан зиёд) унинг ҳудудини 2 қисмга бўлиб туради. 1635 йилда тоғнинг шимолида Жунгор хонлиги деб номланган ойратлар давлати ташкил топгандан кейин унинг ҳудуди Жунгория, деб аталди. Тангри тоғнинг жануби эса Қашқария деб номланди. «Шинжон» атамаси юзага келгандан сўнг хитойлар Шимолий-Шарқий Туркистонни, яъни Жунгорияни Бэйцзян (Шимолий Шинжон), Жанубий Шарқий Туркистонни Наньцзян (Жанубий Шинжон) деб аташни одат қилган. Жанубий-Шарқий Туркистонда дунёдаги энг катта чўллардан Такламакон чўли жойлашган.

Шу жойда таъкидлаб ўтмоқ жоизки, шарқий Туркистон Шарқ билан ГАРБНИ боғлаб турган Буюк ипак йўлидаги муҳим ҳудуд бўлганлиги туфайли доим йирик давлатлар, жаҳонгирларнинг эътиборини, тортиб турган. Шу боис ўлкада халқларнинг кўчиш (миграция) жараёни жиддий тус олган ва бу ердаги давлатчилик тарихининг ривожланиши доим сиртки таъсир остида бўлган. Мил. ав. 1-миң йилликнинг дастлабки 8 асри давомида Шарқий Туркистоннинг асосий қисми Тангри тоғ яйловларини марказ қилган Рузие (Юэжи) давлати назорати остида эди. Шундан кейинги бир неча аср давомида ўлкага хунлар ҳукмронлик қилди. Шу орада ушбу ўлка вақтинча Хан империяси қўлига ўтган фурсат ҳам бўлди. III—IV асрларда ўлканинг шимолий қисми сяньби, V—VI асрларда жуэржан (руру) давлатлари назоратида бўлди. VI асрнинг 2-ярми — VII асрнинг ўрталаригача ўлка Турк хокронлиги, VII асрнинг ўрталаридан VIII асрнинг ўртасигача Тан империяси, VIII асрнинг 70-йилларида унинг жанубий қисми (хрзирги Кучор, Хўтан, Қорашаҳар, Қашғар) тибетликлар, IX асрнинг ўрталаридан XIII асргача Қарахонийлар Давлати, XIII—XIV асрларда мўғуллар назоратида бўлди. Қарахонийлар Давлати даврида Шарқий Туркистоннинг сиёсий, иқтисодий, маданий ва ижтимоий ҳаёти юксалди. 1465 йилда дуглот авлодига мансуб бўлган Абу Бакр (1514 й.да ўлдирилган) бошчилигида Ёркенд шаҳрини марказ қилган хонлик ташкил топди.

Ҳозирги даврда Шинжонда саноатнинг ривожланиши билан бирга йўл қурилиш ишларига эътибор қучмоқда. Шарқий Тангри тоғ бўйлаб қурилган темир йўли Шинжонни шарқда ХХРнинг ичкари ўлкалари ва Вьетнам билан, гАРБДА Қозоғистон орқали Россия билан, Ўзбекистон, Туркменистон орқали Эрон билан ва Европа билан улаб туради. Яқинда темир йўл Қашқаргача қуриб битирилди. У яқин келажакда Қирғизистон орқали

Ўзбекистонгача тортиб келинади. Замонавий тезюарар автойўллар ҳам курилмокда. Айни пайтда Шинжондан Покистонга ва Марказий Осиё давлатларига ўтадиган 2- ва 3-даражали автойўллар ишлаб турибди.

Орадан кўп ўтмай ушбу хонлик доирасига Хўтан ва Кашкар вилоятлари кирди. 1499—1504 йиллар давомида ушбу хонлик худуди таркибига Оксув, Учтурфан вилоятлари кирди. 1514 йил Ёркенд тахтига Туглук, Темур авлоди бўлмиш Султон Саидхон ўтирди. Шундан кейинги икки йил давомида Шаркий Туркистоннинг колган жойлари ҳам ушбу хонлик ихтиёрига ўтиб, шаркда унинг чегараси Буюк Хитой девори бошланган жой (Цзяюйгуан)гача етди. XVI аср ва XVII асрнинг 1-чораги давомида Ёркенд хонлиги хар томонлама юксалди.

Абдулкарим Сотук Бугрохон

Султон Корахон (859—955) — корахонийлар сулоласи асосчиси. 880 й. Торим водийсининг Лўп, Чарчан, Хўтан, Кучор ш.лари жойлашган х,удудида марказлашган хокимиятга асос солган. Ривоятларга караганда, у Кашкарга савдо карвони билан келган Хожи Абу Наср Сомоний воситаси билан ислом динини биринчи бўлиб кабул килган ва 12—25 ёшларида Куръони Каримни ёд олган. Абдулкарим Сотук, Бугрохондан бошлаб ислом дини Кашкар, Ёркенд, Оксув ва Хўтанга таркалган. Унинг кабри Кашкарнинг Остин Ортуш мавзесида бўлиб, мусулмонлар орасида табаррук зиёратгох, сифатида машхур.

1635 йилда Ёркенд давлатининг шимолида, яъни Жунгорияда яшаётган ойрот кабилаларининг кучайиши натижасида янги хонлик ташкил топди ва у тарихда Ойрот давлати ёки Жунгор хонлиги деб номланди. XVII асрнинг охирида ойротлар Махдуми Аъзам авлоди бўлмиш Оффокхўжани кўллаб-куватлаб Ёркенд хонлиги тахтига ўтказиш йўли билан ушбу хонлик устидан ўз назоратини ўрнатди. Шундан сўнг Ёркенд хонлиги хокимияти хўжалар сулоласи кўлига ўтди.

XVIII асрнинг 60-йилларида Шаркий Туркистон манжурлар томонидан Хитойда ташкил этилган ва Цин деб номланган империя томонидан забт этилди, ушбу мамлакатда мавжуд бўлган Ёркенд ва Жунгор хонликлари йўк, килиб ташланди, тирик колган тахт ворислари Пекинга олиб кетилди, Шаркий Туркистонда асрлар давомида мавжуд бўлган анъанавий давлатчилик тузумига чек кўйилди. Шаркий Туркистонга «Синьцзян» деб ном берилди. Шундан кейин бу ўлкада хўжалар бошчилигида Цин боскинчиларига карши кўзголонлар кучайди. 1864 йилда бошланган умумхалк кўзголони натижасида бирин-кетин Кучар, Кашкар, Хўтан, Урумчи хонликлари, Или султонлиги каби 5 мустакил давлат ташкил топди. 1867 йилда Ёкуббек бошчилигида олдинги 3 хонлик бирлаштирилиб Иетишар (Етти шаҳар) давлати тузилди, 1872 йилда унга Урумчи хонлиги кўшилди. 1871 йилда Или водийси рус армияси томонидан эгаллаб олиниши муносабати билан Или султонлиги тугатилди.

Шаркий Туркистонни кайтадан истило килиш максадида Цин империяси 60 минг кишидан иборат кўшинни сафарбар килиб, Иетишар (Еттишаҳар) давлатини йўк, килди, кўзголончилар киргинга дуч келди, тирик колганлар хозирги Марказий Осиё республикалари худудига кочиб кутилди. Шаркий Туркистонга «Синьцзян шэн» («Шинжон провинцияси») макоми берилди. 1911—1913 йилларда юз берган миллий

озодлик ҳаракати натижасида Шаркий Туркистонда ҳам Цинлар ҳукмронлиги тугатилди. Мазкур воқеадан кейинги 40 йил Давомида Шаркий Туркистон кўп марта уруш алангасида ёнди, ҳокимият тез-тез ўзгариб турди. 1928—1933 йилларда мавжуд бўлган Хожиниёзхожи Ҳокимияти, ундан кейин юзага келган Шэн Шицай ҳукумати ва 1944 йилда бошланган "Уч вилоят инкилоби" натижасида ташкил топган Шаркий Туркистон жумҳурияти» ана шулар жумласидандир. 1949 йил сентябрда ушбу жумҳурият раҳбарлари Пекинга учиб кетаётганида сирли равишда авиа ҳалокатига учрадилар. Шундан кейин «Шинжянг шэнг» ХХР таркибига киритилиб, унга 1955 йил октябрда Шинжон-Уйгур автоном райони (Шинжян-Вэйуэр зичжи чўй) номи берилди.

Ёкуббек

Мухаммад Ёкуббек Бадавлат, Оталиқ ғозий (1820, Пискент — 1877, Шаркий Туркистоннинг Кўрла ш.) — Кўкон хонлигининг ҳарбий ва давлат арбоби, Еттишаҳар Уйгур давлатининг Ҳукмдори (1865—77). Тоғаси Тошкент қозиси бўлиб тайин-ланиши ва синглисининг Тошкент ҳокимига турмушга чиқиши муносабати билан унинг мавқеи тез ўсган, хон ўрдасида маҳрам, кейинчалик элликбоши, юзбоши, понсод (бешюзбоши) бўлган, Чиноз ва Авлиёота (1846)га, Окмачит (1847)га бек қилиб тайинланган. Ёкуббек Окмачитда қушбеги лавозимига кў-тарилиб, рус босқинчиларига қарши қурашда жасур сарқарда эканлигини кўрсатган. 1864 йилда Шаркий Туркистонда Манжур империясининг зулмига қарши мустанқиллик учун қураш бошланиб, бешта хонлик юзага келади. Қашқар хонлиги мамлақатни бирлаштириш мақсадида Кўкон хонлигидан Ёрқенд хонлигининг тахт ворисларидан бирини Шаркий Туркистонга юборишини илтимос қилган. Ёкуббек Бузрукхўжага қушбеги қилиб тайинланиб Қашқарга юборилган (1865). У Бузрук-хўжанинг давлат ишларига қобилиятсизлигидан фойдаланиб, ҳокимиятни ўз қўлига олган. У бошда Бузрукхўжа ва б. хўжалар номидан иш юргизиб, Или султонлигидан ташқари (мазкур хонликни 1871 й. руслар босиб олган) 4 хонликни (Қашқар, Хўтан, Қучор, Урумчи хонликларини) бирлаштириб Етти-шаҳар Уйгур давлатини тузган. Ёкуббек Еттишаҳарнинг раванқ, топиши ва дунёга танитиш учун қатта ишларни қилган. Ёкуббек хонлиги даврида кўплаб масжид, мадраса, қарвонсарой қурилган. Ёкуббекни энг яқин қишиларида бири, Хўтан беги Ниёз Ҳаким заҳар бериб ўлдирган. Ёкуббек ўлиmidан кейин тахт учун қураш бошланган. Хитой ички қиддиётлардан фойдаланиб, 1878 йилда Еттишаҳар давлатини тугатган. Шаркий Туркистонда манжурлар ҳукмронлиги қайта тикланган.

Шаркий Туркистон будда ва ислом динининг Хитойга тарқалишида воситачилик қилган ҳудудлардан бири ҳисобланади. Буддизм Ушбу ўлкага мил. ав. II—I асрларда тарқалган. Бу ўлкадаги Хўтан ва Қунар давлатлари ушбу диннинг марказлари сифатида намоён бўлган. Мил. 1-асрдан бошлаб бу ердаги буддавийлар Хитойга бориб ўз динларини тарғиб этганлар, диний асарларни хитой тилига таржима қилиш билан шугулланганлар. Будда дини тарқалиши билан ўлкада серхашам ғор ибодатхоналар (Минг уй) қурилган, шу билан бирга рассомлик ва ҳайкалтарошлик санъати ривожланган. Қучар ёнида ва Турфонда сақланиб қолган будда ибодатхоналари ёдғорликлардан маълумки, рассомлик санъати асарлари — деворий расмларда ҳинд маданияти таъсири сезилиб

туради. Бу расмлар услубий жихатидан Ўзбекистон худудидан топилган деворий расмлардан деярли фарк килмайди.

Шаркий Туркистонга ислом VIII асрдан бошлаб таркалган. Аммо ушбу диннинг давлат динига айланиши X асрда содир бўлган. Шундан бошлаб ушбу худуд ислом динининг шаркга таркалишида муҳим аҳамият касб этган. Ислом дини таркалган жойларда масжид ва макбаралар қуриш ҳам тез ривожланган. Шу боис ўлка Гарб билан Шарк, маданияти ўртасида кўприк вазифасини ўтади, деб айтилиши тўла асослидир.

Буюк ипак йўлининг бу ўлка худудидан ўтганлиги маҳаллий маданият ривожига самарали таъсир кўрсатган. Шунинг учун ушбу ўлкада қимматбаҳр тошлардан буюм яшаш, пахтачилик ва ипакчилик, жун, пахта ва ипакдан мато тўқиш, бош кийим тикиш, жундан гилам тўқиш санъати яхши ривожланган. Сўнгги даврда Такламакон чўли атрофидан топилган ашёвий далиллар ушбу минтақада тўқимачилик хунари бир неча минг йиллик тарихга эга эканлигини кўрсатади. X—XI асрларда ипак матога, қроғза расм ишлаш, китоб миниатюраси ривож топган. XIII асрдан бошлаб, айниқса Ёркенд хонлиги даврида шаҳар ансамбллари, серхашам саройлар қурилган. Ёркенддаги хон саройи ва У ердаги Омоннисахоним макбараси, Қашқардаги хон ўрдаси, Хайитгоҳ мажмуаси, Юсуф хос Хожиб ва оффокхўжа макбаралари шулар жумласидандир. Уларда Ўрта Осиё меъморлиги таъсири қузга ташланади. Айнан шу даврда уйгур 12 мақоми (муқоми) яхлит бир асар сифатида тартибга солинган, тарихий, шеърий асарлар ёзиш, форс тилида битилган асарларни уйгур тилига таржима қилит ишлари қенг ёйилган.

Шаркий Туркистон музика санъати ҳам бир неча минг йиллик тарихга эга. Сўнгги 30 йил давомида ХХРда нашр этилган санъат соҳасига оид бир неча асарларда қелтирилган маълумотларга қўра Гарбий Хан сулоласи ҳукмдори Гаозу (мил. ав. 206—195 йиллар) даврида Хўтан музикаси Хитой пойтахти Чанъанда янграган. Мил. ав. II—I асрларда бу ерда ўтқазилган маросимларда «28 нағма», «Сарик лайлак қуши садоси», «Синган толлар», «Иўловчилар илтижоси» каби Шаркий Туркистон музикаси ижро этилган ва маҳаллий халқ, орасида қатта қизиқиш уйғотган. Турфонда топилган тош битикларда ҳам қадим замонда ушбу минтақада юқсак савияга эга бўлган музика санъати маъжудлиги ақс эттирилган. VII—VIII асрларда яшаган йирик хитой шоирларининг асарларида ҳам Шаркий Туркистон музикаси Қадимги Хитойда севиб эшитилганлиги қайд этилган.

Шаркий Туркистон адабиёти ҳам узок, тарихга эга. Аммо ушбу ўлка кўп марта уруш алангасида ёнганлиги туфайли ёзма адабий меросларнинг ақсарият қисми йўққолиб қетган. Ушбу ўлкада 24 хил ёзувда ва 17 тилда битилган қўлёзмаларнинг топилиши, ишлатилган ёзувларнинг кўплиги бу ердаги адабий жараён турли маданиятлар таъсирида бўлганлигини кўрсатади. X асрда араб алифбоси жорий этилиши билан маъмур жараёнга ислом маданиятининг таъсири қучайган.

Қрраҳонийлар даврида Шаркий Туркистон адабиётида қатта қўтарилиш юз берди. Бунда Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Хожибнинг ҳиссаси қатта бўлди. IX асрдан бошлаб овозсиз театр (пантомимо), ашула ва рақсли театр (оперетта), ибтидоий драма театрларининг қенг қанот ёйилиши, булар учун сахна асарларининг ёзилиши, театр ва орқестрларнинг хорижга, жумладан Хитойга гастролга тез-тез қориб турганлиги бунинг далилидир. Қадим замондан қаланиб қелаётган оғзаки адабиёт, серқирра, сермазмун ва шакллари кўп бўлиб, улар халқнинг тарихи, маданияти, урф-одатлари, ахлоқ ва тафакқури, қарди қабил масалаларга бағишланган. Ушбу адабиётда ҳикоя, шеър, қўшиқ, қостон, афсона, латифа, мақол, насихат, тафсил қабил жанрдаги мерослар асосий ўринда туради. V

асрда айрим кўшиқлар хитой тилига таржима этилганлиги маълум. Қадимий халк, кўшиқларининг бир қисми Махмуд Кошгарий асарида сақланиб қолган. Қадимий ривоятлардан «Пир чангги», «Тангрикут хақида ривоят», «Бўкехон хақида ривоят», дostonлардан «Ўғузнома», «Дадам Кўркут», «Алп Эртўнга» қабиларни тилга олиш мумкин. Улар VI асрда топилган тош битикларда сақланиб қолган.

Уйгурлар

Япон (Ютянхенг), француз (Клапрот) олимлари фикрича, уйгур атамаси мил. ав. III—II асрлардан маълум. Хитой олимларининг тадқиқотларида кўра, мил. ав. III — мил. III асрлар давомида уйгурлар шарқий ва ғарбий қисмларга бўлинган. Ғарбий уйгурлар уху, ухэ, шарқий уйгурлар эса вэйхэ, юанхэ, деб аталган [120; 1-бет; 98; 11-бет]. Уху, ухэ деб номланган ғарбий уйгурлар Тангри тоғ ва Иртиш дарёси билан Балхаш кўли оралигида яшаган, вэйхэ ва юанхэлар деб аталган шарқий уйгурлар Сибирь, Байкал (Бойкўл) кўли атрофида ва қузатилган. Натижада улар уйгур иттифоқи доирасида устунликни кўлга олишга ҳаракат қилган. Аммо бу кураш уларга ғалаба келтирмаган. Шундан кейин қарлуклар уйгур иттифоқидан ажраб чиқиб илғари яшаган Тангри тоғ атрофидаги жойларни тарқ этиб Жанубий Қозогистон ва Қирғизистон ҳудудига кўчиб қелишга мажбур бўлган ва бу ердаги Суёб (Суйе), Тароз (Данлоси) қабил шаҳарларни марказ қилиб олган. 840 йилда ички курашлар ва ташқи таъйик, натижасида Уйгур ҳоконлиги емирилганидан сўнг шарқий уйгурлар таркибидаги 15 қабил ғарб томонга кўчиб бориб, қарлукларга қўшилган. Бу шарқий уйгурларнинг Туркистонда тарқалишида йирик воқеа бўлган. Шундан кейин Туркистонда юз берган мураккаб сиёсий вазият қарлуклар бирлигининг йўқолишига олиб қелди. IX асрнинг ўрталарида қарлуклар 3 қисмга бўлиниб, уларнинг бири ўз жойида қолди, иккинчиси Шарқий Туркистоннинг Оксу вилоятига, учинчи бир қисми

Тоҳаристонга (ҳозирги Жанубий Ўзбекистон ва Тожикистон, Шимолий Афғонистон) кўчиб қорди. Шунинг учун «Девону луготит турк»да қарлук, басмил, қирғиз қабилалар на туркга, на ўғузга ажратилмаган ҳолда қелтирилган. Кейинчалик қарлук, ва басмиллар ўзбекларнинг қатта бир қисмини ташкил этди.

«Уйгур» атамасининг лугавий маъноси хақида олимлар ҳамфикрдирлар. Мазкур атама «уй» ва «гур» қабил икки сўздан ташкил топган. Буларнинг биринчиси «уюшиш», «бирлашмоқ», «иттифок» маъносини билдиради, иккинчисининг маъноси хақида эса турли фикрлар мавжуд. Баъзи олимлар «гур» «гуз» сўзининг ўзгарган шакли Дейдилар. Айрим олимлар тибет манбаларида уйгур атамаси «ўйхўр» Деб аталишини ва хитой манбаларида Қадимий Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган барча халқлар умумий ҳолда «ху» (гуз ёки хўр) деб аталганини кўзда тутиб, «уйгур» айнан шу «гуз» ва «хўр» сўзларига уюшмоқни билдирувчи «уй»ни қўшиш асосида шаклланган, деб ҳисоблашади. Бошқа бир олимлар «гур» қадимий туркий тилда сўз тузишда ишлатиладиган қўшимча эди, шунинг учун уйгур этноними уюшганлар маъносини англатади, деб ҳисоблайдилар.

Фэн Цзяшэн, Чэнг Суло, Му Гуангвэн қабил уйгуршунос хитой олимлари XIV асрда ёзилган Рашид уд-диннинг «Жоме ат-таворих» асарида ишора қилиб, уйгур этнонимининг маъноси уюшиш, бирлашишдан иборатлигини таъкидлаб ўтган.

Япония ва Европа мамлакатлари олимлари асарларида ҳам «уйгур» атамаси айнан шундай маънога эга эканлиги эътироф этилади.

Уйгурлар кўп авлоддан ташкил топганлиги «Шажарайи турк» асарида ҳам айтилган. Чунончи, асарда уйгурлар «Юз йигирма урук эл эрдилар... Чингизхоннинг набираларининг замонида Мовароуннахр, Хуросон ва Ирокда девонлар ва дафтардорлар барчалари уйгур эрди» деб ёзилган.

Кейинги даврларда уйгур иттифокига кирган кабилаларнинг кўпчилиги ўзларининг илгариги кабила номини ишлатмасдан иттифок, номи — «уйгур» атамаси билан тарихда колган. Юкорида тилга олинган «Шажарайи турк»да уйгурлар «юз йигирма урук эл эдилар», деб таъкидланганлиги тўла асослидир. Келтирилган маълумотлар кўрсатиб турибдики, уйгур деганда бир кабиладан кўпайган халк, деб тушиниш тарихий хақиқатга тўғри келмайди. Ушбу халкни туркий кабилаларнинг катта бир қисмидан иборат деб билиш лозим. Хитой манбаларидаги туркий кабилалар номини санаб чиққанимизда, уларнинг умумий сони 58 тадан иборатлиги маълум бўлади. Шулардан 22 таси уйгурлар таркибига киради. Кейинчалик буларнинг кўплари ўзбеклар таркибига кириб кетган. Шунинг учун ҳам уйгурлар яшаган жойлар Шаркий Туркистон худуди билан чекланмайди. Уйгур тили билан Ўзбек тилининг, урф-одатларининг ва мусика санъатининг яқинлиги бунинг исботидир.

Маълумки, уйгурлар яхлит бир халк сифатида шаклланган ва уларнинг аксарият қисми яшаган Шаркий Туркистон худуди Осиёдаги энг қадимий маданият марказларидан бири бўлган. Кунчи дарё водийсида топилган 6—6,5 минг йиллик тарихга эга бўлган жасадлар ва улар ёнида сақланиб тошга айланиб колган бугдой донлари ҳамда бошқа буюмлар бунга исбот бўлади. Шу билан бирга ушбу ашёвий далиллар ўша жойда яшаган халк деҳқончилиқни, жумладан бугдой экиш ва истеъмол қилишни яхши билганлигини кўрсатади. Аммо тоғ ва далаларда яшаган уйгурлар чорвачилик билан шугулланганлиги хақида ҳам маълумотлар кўп.

Ўзбек билан уйгур этник ва антропологик жиҳатдан нихротда яқин. Фарқи шуки, ўзбекларнинг этник таркибига араб, эронликлар, покистонлик ва хиндистонликлар, тожиклар нисбатан кўпроқ аралашган. Уйгурлар таркибига эса Корея ярим оролига яқин жойларда яшаган ва ўрта асрларда турли сабабларга кўра гарб томонга кўчган монголоид ирқига мансуб шаркий гузлар (дунгху) кўпроқ аралашган. Ушбу аралашиш уйгурларнинг шаркий ва шимолий қисмида кўпроқ бўлган.

Ўтмишда уйгурлар таркибига кирган бир қанча урук ва кабилалар кейинчалик ўзбеклар таркибига кириб кетган. Буни ўзбекларнинг 92 уруқи таркибига бир назар ташлаганда кўриб олишимиз мумкин. Хар икки халк, туркийзабон халқлар тоифасига киради. Ўзбекистонда яшовчи ўзбеклар орасида уйгурлар билан аралашиб кетганлар кўп учраб туради. Икки халқнинг аралашиб кетиши кўп асрлар давомида юз берган воқеа бўлиб, бу жараён Фарғона водийсида фаолроқ бўлган.

Мавжуд адабиёт ва манбалар билан танишганимизда, шундай фикрга қелиш мумкинки, Ўзбекистонда уйгурларнинг пайдо бўлиши анча қадим замонларга бориб такалади. Биринчидан, минг йиллар давомида ўзбек халқи билан уйгур халқи Буюк ипак йўли билан боғланиб келган. Ўзбек халқи Помир ва Тангритоғ (хитойча Тяньшан)нинг гарбий томонидаги Буюк ипак йўлида фаол ҳаракат қилган бўлса, уйгур халқи Ушбу тоғларнинг шарқий томонидаги савдо йўлларида фаол ҳаракат қилган. Маълумки, мазкур тоғларнинг икки томонидаги худудлар Осиёдаги энг қадимий маданият марказларидан ҳисобланади. Бунга Мовароуннахрда ва Торим воҳасида топилган археологик маълумотлар исбот бўла олади. Шу боис хар икки халқ, халқаро савдо ва маданий

алокаларда муҳим ўрин эгаллаган. Улар орасидаги борди-келди муносабат тўхтовсиз давом этган. Турк хоконлиги, Қорахонийлар қаби хонликлар даврида ўзбек ва уйгур халклари яшаган ҳудуд бир давлат доирасида бўлганида ва Амир Темур давлати замонасида уларнинг Буюк ипак йўлидаги борди-келди муносабатлари яна ҳам фаоллашиб кетган. Шунинг учун умумий бир тил, бир дин ва бир маданият вакиллари бўлган икки қардош халқ ўртасидаги этник аралашиб жараёни анча қадим замонлардан бошлаб жиддий тус олган Қадимий Буюк ипак йўли Қашқар шаҳридан ўтганлиги ва Ўзбекистонга келганлар асосан мазкур шаҳар орқали келганлиги туфайли ўтмишда ўзбек тилида «қашқарлик» деган атама ҳам пайдо бўлган. Мазкур атама асосида уйғурлар тўпланиб яшаган жойлар «Қашқар маҳалласи» деб айtilган.

Худди шундай аҳвол уйғурлар орасида ҳам мавжуд. Ўзбекистондан шарқ томонга қараб кетадиган Буюк ипак йўли Андижон орқали ўтганлиги туфайли, Қашқарда ва бошқа қатор уйғур шаҳарларида ўзбеклар «андижонлик», улар тўпланиб яшаган жойлар эса «Андижон маҳалласи», деб айtilган.

Уйғурларнинг Ўзбекистонда қадимдан бери яшаб келишига сабаб бўлган иккинчи бир муҳим омил шу бўлганки, юқрида айтиб ўтилгандек, «уйғур» қатта бир гуруҳ, туркий қабилаларнинг бирикмаси бўлиб, улар шарқда Мўғулистон, ғарбда Балхаш кўлигача, жанубда Шимолай тоғларигача бўлган улкан заминда ҳаракат қилганлиги туфайли, сиёсий ва иқтисодий сабабларга кўра, улар орасидаги миграцион жараён тўхтовсиз давом этган. Айрим тарихий даврларда ушбу жараён тезлашган.

Қорахонийлар хонлиги даврида ҳрзирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган уйғурлар нуфуси кўпайган. Чингизхон ва унинг авлодлари даврида ҳам уйғурларнинг Ўзбекистон ҳудудига тарқалиши қучайганлиги қузатилган. Бунинг сабаби шу бўлганки, Чингизхоннинг 4-хотини қорахонийлар авлоди бўлган. Шу боис у ўзининг давлат ишларига, айниқса ёзув-чизув ишларга уйғурларни кўп жалб этган. Шу муносабат билан кўп зиёли уйғурлар мўғуллар даврида Ўзбекистоннинг турли вилоят ва шаҳарларида жойлашиб қолганлар. Мазкур жараён унинг авлодлари даврида ҳам давом қилади. Бу ҳақда Абулғозихоннинг "Шажараи Турк" асарида қуйидагиларни учратиш мумкин: «Уйғур халкида туркий тили бирлан ўқугон қишлар кўп бўлур эрди. Чингизхоннинг набираларининг замонида Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ироқда девонлар ва дафтардорлар барчалари уйғур эрди». XVIII асрнинг ўрталарида Или водийси ва Торим воҳасида яшаган "гурларнинг Ўзбекистонга кўплаб қўчиб келиши қузатилди. Сабаби, бу асрнинг ўрталарида Шаркий Туркистонда мавжуд бўлган Жунгор хонлиги (1635-1758) ва Ёркенд хонлиги (1465-1759) бирин-кетин Хитойда ҳукмронлик қилаётган манжурлар сулоласи (Цин сулоласи - 1644—1911) қўшинлари томонидан йўқ қилиб ташланди. Иккала хонлиқнинг тахт ворислари ва цинларга қаршилиқ қўрсатган бошқалар қиргинга дуч келди [79; 102-бет]. Шунда кўп уйғурлар жазодан қутилиш мақсадида Туркистонга, жумладан Ўзбекистон ҳудудига қўчиб кетди.

Шундан кейинги 150 йил давомида Торим водийсида манжур маъмуриятига қарши кўп қўзғолонлар юз берди. Ҳар гал улар бостирилганда минглаб уйғурлар Қўқон хонлиги ҳудудларига қўчиб кетдилар. Айниқса, 1826 — 1828 йиларда Жаҳонғирхўжа раҳбарлигида манжурлар маъмуриятининг зулмига қарши қўтарилган қўзғолон бостирилганда Торим водийсидан Ўзбекистонга қўчиб келганлар кўп бўлди. Қозок, олими Чўқон Валихоновнинг маълумотига кўра, шунда «Фаргона ўлкасининг Қўқон, Шаҳрихон ва бошқа шаҳарларига 70 мингга яқин уйғурлар қўчиб келиб жойлашган. Ўша

даврда Туркистонга кўчиб келган уйгурларнинг умумий сони 300 минг кишидан иборат бўлган.

XIX асрнинг ўрталарида Шаркий Туркистонда манжур истилочиларига қарши катта кўзғолон кўтарилган. Шу кўзғолон натижасида Шаркий Туркистон манжурлар назоратидан вақтинча озод бўлиб, у ерда тарихда «Етти шаҳар давлати» деб номланган давлат ташкил топди. Унга пискентлик Ёкуббек кушбеги бошчилик қилган эди. Аммо 1878 йилда ушбу давлат манжурлар империяси томонидан йўқ қилинди, ҳаёт қолган кўзғолончилар ва уларнинг уруғ-аймоқлари яна Туркистон ҳудудига қочиб қутилди. Шунда Ўзбекистон ҳудудига келганлар сони нисбатан кўп бўлди. Рус олими Г.Б.Никольскаянинг маълумотига кўра, 1878 йилгача бўлган бир неча кўзғолон даврида Туркистонга кўчиб борган уйгурларнинг умумий сони 500 мингдан ошиб кетган. Келтирилган фактлардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон уйгурлари анча қадимий тарихга эга. Улар ўзбек халқи билан ёнма-ён яшаб бошидан кўп воқеаларни ва оғир қуноқларни ўтказган. Урушларда қон токишган, пахта далаларида ва завод, фабрикаларда ишлашган. Ўзбекистон мустиқ бўлгандан сўнг, уйгурлар унинг ривожланиши ва келажаги учун ҳаракат қилмоқдалар.

Аблат Хўжаев